

NECMEDDİN DÂYE'NİN *BAHRU'L-HAKÂİK* ADLI TEFSİRİNDE İBÂDETLERE DÂİR BAZI İŞÂRÎ YORUMLAR

Halil BALTACI *

Özet

Bu makalede Necmeddîn Dâye'nin tasavvufî tefsiri *Bahru'l-hakâik*'te kaleme alınan ibâdetlerin işârî yorumları ele alınmıştır. Çalışmanın girişinde işârî tefsir geleneğine kısaca değinilmiş, eserin müellifi Necmeddîn Dâye ve *Bahru'l-hakâik* hakkında genel hatlarıyla bilgiler verilmiştir. Son olarak Dâye'nin tefsirinde dile getirdiği namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibâdetlerin tasavvufî anlamlarıyla ilgili değerlendirmelerine örnekler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, tefsir, Necmeddîn Dâye, *Bahru'l-hakâik*, işârî yorum, ibâdet.

Abstract

Some Symbolic Interpretations About Worships in Najm al-Din Daya's Tafsir Entitled as *Bahr al-Haqâiq*

The article was written on a part of a book entitled *Bahr al-Haqâiq* which is the ishârî tafsir (exegetics) of Najm al-Dîn Dâya and the part is about the symbolic (ishârî) interpretation of worships. At the beginning of the article, some information was given about the customs of the ishârî tafsir (exegetics), and about the writer of the book and the book *Bahr al-Haqâiq*. At the end some examples about the evaluations which are related about the symbolic (ishârî) meanings like salah, sawm, haj and zekah were given.

Key words: Mysticism (Tasawwuf), tafsir (exegetics), symbolic (ishârî) interpretation, Najm al-Dîn Dâya, *Bahr al-Haqâiq*, worship.

Giriş

Bütün İslâmî ilimler gibi tasavvuf da meşruiyetini Kur'ân'dan alır. Kur'ân-ı Kerim'i derinlemesine kavrama ve titizlikle uygulama çabası ilk dönemden itibaren bütün mutasavvıfların üzerinde çokça durdukları konulardan olmuş, özellikle hicrî II. asırdan itibaren bir zühd hareketi olmaktan çıkıp olgunlaşma dönemine giren tasavvufî hayat tarzı, bu konuda birtakım yenilikleri de beraberinde getirmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Ü. İlahiyat Fakültesi

Mutasavvıfların Kur'ân'ı yorumlama metodu daha çok, -zâhir anlamı da içine alacak şekilde- yaşadıkları birtakım mânevî tecrübeler sayesinde elde ettikleri bâtin mânâlar, ilk bakışta akla gelmeyen fakat tefekkürle âyetin işâretinden kalbe doğan anlam ve işâretler barındıran bir tarz üzere gelişme göstermiştir. Bu durum, tefsir çeşitlerine "işârî tefsir" ya da "tasavvufî tefsir" adı verilen yeni bir tefsir geleneğinin eklenmesi anlamına gelmektedir.¹

Tasavvufta ferdî tecrübeye dayanan ve başkalarının muttali olmadığı, kalbe doğan mârifet ya da gizli bilgiler genellikle remiz ve işâretleri barındıran kapalı bir üslupla ifade edilmiştir. Mutasavvıfların Kur'ân âyetlerini aynı şekilde daha çok işâret, sembol ve remizlerle tefsir etme tarzını da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu durum, işârî ya da tasavvufî tefsirlerde gizli bilgiyi ehil olmayandan saklamak ve bu suretle insanları yanlış anlayışlara sevk etmekten uzak tutmak amacına mâtuftur.²

İşârî veya tasavvufî tefsir geleneğinin, Kur'ân-ı Kerîm'in derinlemesine anlaşılmasına katkı sağladığı ve âyetlere getirdiği yeni yorumlarla tefsir ilmine geniş bir ifade imkânı verdiği söylenebilir. Zâhirî tefsir metodunun zaman içinde rûhî tatmini sağlamada yetersiz kalması, bâtına olan merak ve yöneliş işârî tefsiri câzip hâle getirmiş, bu tefsire olan alakayı artırmıştır. Bununla birlikte bu tefsir için birtakım tehlikeler de mevcuttu. Bu konuda özellikle ferdînin iç âleminde vuku bulan mânevî tecrübenin denetlenemez olması, âyetlerin bağlamından koparılması neticesinde ortaya çıkan ve çok defa Kur'ân'ın rûhuna uymayan birtakım uzak yorumlar, felsefî ve Şii-Bâtınî tesir gibi tehlikeler dile getirilmiştir. Çünkü işârî tefsir adı altında, temiz İslam akâidi için sakıncalı bir kısım bâtinî fikir, düşünce ve yorumların kendilerine kolayca yer bulması söz konusuydu. İslam âlimleri bunu da tasavvufî tefsiri "işârî" ve "nazarî" olmak üzere ikiye ayırmak ve işârî tefsirin kabulü için bazı şartlar getirmek suretiyle aşma yoluna gittiler.

Buna göre işârî tefsirde Kur'ân, yalnız sülûk erbabına açılan ve zâhir mânâ ile bağdaştırılması mümkün olan birtakım gizli anlam ve işâretlerle tefsir edilmektedir. Oysa nazarî tefsirde felsefî görüş ve nazarî düşüncelere göre Kur'ân yorumlanmakta, bu tefsir metodunu benimseyen kimseler Allah kelâmını ken-

1 M. Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Kahire 1962, c. III, s. 18; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, c. II, s. 9; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, İstanbul 1998, s. 19.

2 Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsir", *DIA*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 424; Ateş, *age*, s. 19.

di fikirleriyle uyuşacak şekilde te'vil ve tefsir etmekteydiler.³

Nassı koruma gayesiyle yola çıkan İslam âlimlerinin bazıları tasavvufî tefsir geleneğini toptan reddederken bir kısmı daha ılımlı bir tutum sergileyerek işârî tefsiri kabul etmekle beraber, tasavvufî tefsirin kabulü husûsunda birtakım esaslar belirlemişlerdir.⁴ Buna göre tasavvufî ya da bâtin tefsirin kabul edilmesi için; bâtin mânânın zâhir mânâyâ aykırı olmaması, Kur'ân'ın başka bir yerinde bu mânânın doğruluğuna bir delil bulunması, bâtin mânâyâ şer'î ve aklî bir muârizin olmaması, bâtin mânânın tek mânâ olduğu ileri sürülmemesi vb. gibi şartlar taşıması gereklidir.⁵ Esâsında bâtin mânâyı toptan inkâr etmeme yolunu seçen ulemânın böyle bir tutum takınmasında İslâm ve ibâdetlere olan bağlılık ve yaşam tarzlarıyla mutasavvıflara duyulan hüsn-i zannın etkisini de vurgulamak gerekir.

İlk dönemden itibaren Necmeddîn Dâye'ye kadar yapılan tasavvufî tefsirlerde zâhir anlamın ihmal edilmediği görülmektedir. Zâten Necmeddîn Dâye'nin tefsirini tanıtırken bu yönüne temas edeceğiz.

1. Necmeddîn Dâye Râzî

Asıl adı Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver b. Enûşîrvân b. Ebî Necîb el-Esedî er-Râzî'dir. 573/ 1177 yılında bugün İran toprakları içinde bulunan Rey'de doğmuştur. Doğduğu yere nisbetle "Necmeddîn Râzî" olarak tanınmakla beraber, daha çok "sütanne, dadı" anlamındaki "Dâye" lakabıyla meşhur olmuştur.⁶ Kaynaklarda hayatının ilk dönemleriyle ilgili bilgiler yoktur.

3 Zehebî, *age*, s. 18; Cerrahoğlu, *age*, c. II, s. 8-9; Ateş, *age*, s. 19.

4 Tasavvufî tefsirlere en sert tepkiyi tefsir âlimi Ali b. Ahmed el-Vâhidî göstermiştir. Bunun dışında tasavvufî tefsire soğuk bakan âlimler arasında İbnü'l-Cevzî, İbnü's-Salâh, Zerkeşî ve Zehebî gibi isimler sayılabilir. Tasavvuf konusunda ifâdeleri, özellikle İbnü'l-Arabî ve vahdet-i vücûd fikrine getirdiği eleştirileri ile bilinen İbn Teymiyye de tasavvufî tefsirleri sakıncalı bulmakla beraber daha bu konuda daha ılımlı bir yol izlemektedir. Tasavvufî tefsire ılımlı bakmakla birlikte zorlama tevellere karşı çıkan Şâtîbî, Sa'deddîn Taftazânî ve Celâleddîn es-Suyûtî gibi âlimleri de ılımlı grupta saymak mümkündür. Bk. Uludağ, *agm*, c. XXIII, s. 426; Zehebî, *age*, c. III, s. 34-35.

5 Zehebî, *age*, c. III, s. 43; Cerrahoğlu, *age*, c. II, s. 12; Ateş, *age*, s. 21.

6 Necmeddîn Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, haz.: M.Emin Riyâhî, Tahran 1973, s. 545, a. mlf., *Mermûzât-ı Esedî*, haz.: Muhammed Rızâ Şefî'-i Kedkenî, Tahran 1974, s. 4, a. mlf., *Menârâtü's-sâirîn*, thk. Saîd Abdulfettah, Kahire 1999, s. 28; İbn-i Bibî, *el-Evâmîrü'l-alâiyye fi'l-umûri'l-alâiyye (Selçuk Nâme)*, çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 253; Câmî Abdurrahman, *Nefehâtü'l-üns; Evliyâ Menkibeleri*, çeviri şerh: Lamîî Çelebi, haz.: Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, İstanbul 1998, s.

Bununla beraber sonraki dönemlerde bıraktığı eserlerden onun çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim sürecinden geçtiği anlaşılmaktadır.

Necmeddîn Dâye eserlerinde hayatının bazı dönemleri hakkında bilgiler vermiştir. Buna göre Dâye'nin 599/1201–1202 yılında Hac görevini yerine getirmek için Şam, Mısır ve Hicaz'a doğru yaptığı yolculuk sırasında dönemin büyük sûfîlerinden Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî (ö.634/1234) ile karşılaşması ve tasavvufla tanışması hayatını derinden etkilemiştir. Çünkü gerçek anlamda tasavvufî bir hayata gireceği Hârizm ve Horasan bölgelerine gitmeye karar vermesinde Sühreverdî'nin bu konudaki telkininin önemli rolü bulunmaktadır.⁷

Hârizm ve Horasan bölgesine yaptığı bu yolculukta pek çok âlim ve şeyhle karşılaştığı anlaşılan Necmeddîn Dâye sonunda Necmeddîn Kübrâ'nın dergâhında mürid olmuş;⁸ Kübrâ, genç Necmeddîn'in manevi terbiyesi ile ilgilenmesi için önemli halîfelerinden Mecdüddîn Bağdâdî (ö.606/1209)'yi görevlendirmiştir.⁹ Hârizm'de kısa bir süre kaldıktan sonra Nişabur'da Şeyh Mecdüddîn Bağdâdî'nin hankâhına yerleşen Dâye, burada tasavvuf yolunun aşamalarını hızlıca kat ederek bir müddet sonra da derviş ve sâlikleri irşâda memur olmuştur.¹⁰

Necmeddîn Dâye, 614/1217 yılında başta yaklaşan Moğol tehlikesi olmak üzere birtakım sebeplerden dolayı bu bölgeden ayrılarak yeniden Rey'e dönmüştür. Ancak burada da daha fazla kalamamış, bir türlü durdurulamayan Moğol saldırıları, büyük yıkım ve katliamlar nedeniyle henüz tehlikeden uzak bir beldeye, samimi ve dindar padişahları, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat halkıyla gidilesi en uygun yere, 618/1221 yılında Anadolu'ya göç etmiştir.¹¹ Anadolu'da bulunduğu sırada bir müddet Kayseri'de kalmış, daha sonra Sivas'ta ikâmet

606; Alişir Nevâî, *Mecâlisü'n-nefâis*, haz.: Ali Asgar Hikmet, Tahran 1963, s. 320; Takî Bahar, *Sebk-i Şinâsî*, Tahran 1337, c. III, s. 20; Edward Granwille Browne, *A Litrary History of Persia*, Cambridge, 1956, c. II, s. 495; Saîd Nefîsî, *Târih-i Nazm u Nesr der İran*, c. I, s. 140; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, Beyrut 1957, c. VI, s. 122.

7 Dâye, *age*, vr. 5a.

8 Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, M. Emin Riyâhî'nin Mukaddimesi, s. 19.

9 Câmî, *age*, s. 606; Nevâî, *Mecâlisü'n-nefâis*, s. 320; Bahar, *age*, c. III, s. 20; A. İkbâl Aştîyânî, *Târih-i mufassal-ı İran*, Tahran 1351, c. I, s. 499; Nefîsî, *Târih-i Nazm u Nesr der İran*, c. I, s. 140.

10 Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, Riyâhî'nin Mukaddimesi s. 19.

11 Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, s. 16-20.

etmiştir. Anadolu topraklarındaki ikâmeti esnasında Evhâdüddîn Kirmânî¹², Mevlânâ Celâleddîn ve Sadreddîn Konevî ile görüştüğü¹³ rivayet olunan Dâye'nin Anadolu'da da fazla durmadığı, bir zaman sonra önce Erzincan'a oradan da değişik pek çok memleket dolaştıktan sonra Bağdat'a yerleştiği görülmektedir.¹⁴

Hayatı genellikle seferde geçen Dâye, önemli eserlerinden birisi olan tefsiri *Bahru'l-hakâik*'ini ömrünün son yıllarında Bağdat'ta kaleme almıştır. Kaynaklar Dâye'nin 654/1256 yılında Bağdat'ta, Moğolların Bağdat'ı düşürmesinden iki yıl önce vefat ettiğini kaydederler. Şinûziyye Mezarlığında Serî Sakatî ile Cüneyd Bağdâdî gibi büyük İslâm mutasavvıflarının kabirlerine yakın bir yere defnedildiği rivâyet edilmektedir.¹⁵

Arapça tasavvufî tefsiri *Bahru'l-hakâik ve'l-meânî* adlı tefsirinden başka seyr ü sülûke dâir Farsça *Mirsâdü'l-ibâd* eseriyle meşhur olmuştur. Diğer bir eseri de tasavvufî konuların izah edildiği, hal ve makamlardan bahseden *Menârâtü's-sâirîn ilallâh ve makâmat-ı tâirîn billâh'tır*. Bunlardan başka Ebu'l-Hasan Harakânî'nin "Sûfî mahlûk değildir" sözünü izâh eden *Şerhu kavli's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Harakânî* adlı Arapça risâlesi ile *Mermûzât-ı Esedî der Mezmûrât-ı Dâvudî, Risâle-i Akl u Işk, Risâletü't-tuyûr, Matali'u'l-îmân* gibi Farsça eserleri bulunmaktadır.

2. Bahru'l-hakâik ve'l-ma'ânî fî tefsîri's-seb'î'l-mesânî

Kâtip Çelebî, bu eseri Necmeddîn Dâye ismiyle müellifimize atfederek ismini *Bahru'l-hakâik ve'l-ma'ânî fî tefsîri's-seb'î'l-mesânî* şeklinde zikretmek sûretiyle

12 Bk. Mikâil Bayram, *Şeyh Evhâdüddîn Hâmid el-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, Konya, 2005, s. 142-143. Ayrıca bk. *Menâkıb-ı Evhâdüddîn Hâmid b. Ebi'l-Fahr Kirmânî*, tahk. Bedüzzamân Füzûzanfer, Tahran 1969, s. 38-39.

13 Mevlânâ Câmî'ye göre Şeyh Necmeddîn Dâye, Anadolu'da bulunduğu sırada Şeyh Sadreddîn Konevî ve Mevlânâ Celâleddîn ile görüşmüştür. Câmî, bu görüşme ile ilgili olarak şu ilginç anekdotu da aktarmıştır; "Denilir ki bu görüşme esnasında akşam namazının vakti girdi. Şeyh'ten (Dâye) namazı kıldırmasını ricâ ettiler. Şeyh namazı kıldırıp ve her iki rekâta da "yâ eyyühe'l-kâfirûn"u okudu. Namaz tamamlandığında Mevlânâ Celâleddîn Şeyh Sadreddîn'e dönerek; zâhir odur ki birincisini bizim, ikincisini de sizin için okudu! diye latîfe yapmıştır." Şeyh ile ilgili hemen bütün kaynakların naklettiği bu bilgi için bk. Câmî, *Nefâhât*, s. 606.

14 Dâye, *Bahru'l-hakâik*, vr. 3b-4a; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 144-145.

15 Câmî, *age*, s. 606; Riyâhî, *age*, s. 31; Safedî, *Kitâbu'l-vâfi*, c. XVII, s. 579; Nefîsî, *age*, c. I, s. 141.

kayıt altına almıştır.¹⁶ Zikredildiği şekilde bu eser, müellifin ömrünün son dönemlerinde Bağdat'ta kaleme alınmıştır. İlmî muhitte *Bahru'l-hakâik* isminden başka bazen Necmeddîn Kübra'ya da izafe edilerek, *et-Te'vîlâtü'n-necmiyye*, *Aynu'l-hayat* ve *et-Tefsiru'n-necmî* adıyla da bilinmektedir.

Dâye tefsirin mukaddimesinde eserin yazılış sebebini anlatırken böyle bir tefsire duyulan ihtiyaçtan yola çıktığını dile getirmiş, şimdiye kadar Kur'ân'ın ince mânâlarının bütününe ihtivâ eden bir tefsirin yazılmadığından yakınmıştır. Ona göre her ne kadar bu anlamda Sülemî daha önce *Hakâik* adlı tefsir yazmışsa da bu eser her sûrenin bütün âyetlerini ihtiva etmediğinden ve râsih âlimlerin kısa tefsirlerinden ibâret olduğundan dolayı ihtiyacı tam olarak karşılayamamaktadır. Kuşeyrî'nin bu konudaki kitabı da özet olduğundan yetersizdir. Gazzâlî'nin *İhyâ'*sında ise ince mânâlara bazen temas edilmiştir. Bu sebeple Kur'ân'ın inceliklerini aktarması bakımından bu eserlerin hepsi gerçekten de yeterli değildir.¹⁷

Diğer eserlerin yetersiz kalması hasebiyle Kur'ân'ın ince mânâlarını ortaya kayabileceği bir eser yazmaya karar veren müellif böyle bir güç ve salahiyyete sahip midir? Bu soruya evet cevabı verilebilir. Çünkü o, şeyhi Mecdüddîn Bağdâdî (ö.606/1209) tarafından zorlu imtihanlardan sonra müridliğe kabul edilmiş ve mânevî tekâmülünü tamamlamıştır. Bu mânevî terbiye ve tekâmül neticesinde kendisine mânevî hazine kapıları açılmış, boş sözden ve çok soru sormaktan uzaklaşmıştır. Dâye, Bağdâdî'nin dergâhında Kur'ân denizinin hakikatlerinden rızıklanma suretiyle, başka hiçbir insana nasip olmayan nimetlere eriştiğini, bütün bunların sonucunda bir tefsir kitabı yazmaya karar verdiğini söyler. Ona göre bu eser, Kur'ân'ın hem zâhirî hem de bâtinî vechesini tam olarak ifade eden bütün ilimlere sahip kalemden çıkmıştır.¹⁸

Necmeddîn Dâye, tefsirinin artık önceki ve sonraki müelliflerin yazdıklarına müracaata ihtiyaç duyulmayacak bir şekilde tefsir, te'vîl, şerîat, tarîkat ve hakikat ilimlerine şâmil eser olduğunu söylerken oldukça iddialıdır. Fakat yine de kendinden öncekilere de müracaat ettiğini özellikle Sa'lebî ve Vâhidî gibi âlimlerin eserlerinden faydalandığını belirtir.¹⁹ Müellif, *Bahru'l-hakâik*'da zâhirî anlamdan sonra dile getirilen işârî mânâların sınırsız olan ilâhî kelâmdan kal-

16 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, İstanbul, 1941, c. I, s. 224.

17 Dâye, *Bahru'l-hakâik*, vr. 4a-4b.

18 Dâye, *age*, vr. 6b-8a.

19 Dâye, *age*, vr. 10 ab.

bine doğan mânâlar olduğunu söylemektedir. Allah kelâmı mahlûk olmadığından tek harfine binlerce mânâ verilebilir.²⁰ Ona göre böyle bir eser vücûda getirmek oldukça zordur, zaten bu eser de ancak kırk yılda Kur'ân'ın derinliklerinden çıkarılanlar sayesinde yazılmıştır.²¹

Necmeddîn Dâye'ye ait olduğu bizce kesin olan *Bahru'l-hakâik* üzerinde birtakım tartışmalar olmuştur. Tartışmalar daha çok değişik isimlerle hocası Necmeddîn Kübrâ'ya (ö.618/1221) nisbet edilmesinden dolayı Dâye'ye âidiyeti,²² müellifin eseri bitiremeden vefat etmiş olması sebebiyle yarım kalması ve başka müelliflerce tamamlanması gibi konularla ilgilidir.²³ Yapılan araştırmalar, Necmeddîn Kübrâ'nın böyle bir tefsiri olmadığı varsa bile zamanımıza ulaşmadığını göstermektedir. Diğer taraftan Necmeddîn Dâye bu tefsiri Necm Suresi'ne kadar kendisi yazmış, vefatı üzerine eseri bir tekmileyle başka bir Kübrâvî şeyhi Alâuddevle Simnânî (ö.736/1335) tamamlamıştır.²⁴

Necmeddîn Dâye *Bahru'l-hakâik*'in yazılış amacını açıklarken; “Gâyem bu kitabın tefsir ve te'vilde tam şerîat ve hakikat ilimlerini ihtivâ eden, okuyanı öncekilerin ve sonrakilerin tasniflerine muhtaç bırakmayan bir eser olmasıdır.”²⁵ ifadelerini kullanır. Eser her ne kadar sonraki dönemlerde sadece işârî yönüyle ele alınıp istinsah edilmişse de bu eserin rivâyet ve dirâyet yönüyle de oldukça kuvvetli ve zengin bir tefsir olduğu anlaşılmaktadır.²⁶

20 Dâye, *age*, vr. 10b.

21 Dâye, *age*, vr. 2b.

22 *Bahru'l-hakâik ve'l-ma'ânî, Aynü'l-hayat, Te'vîlâtü'n-necmiyye* ismiyle bk. Süleymâniye Ktp. Dâmat İbrâhim Paşa, no: 153; Hacı Mahmûd Efendi, no: 31/1, 2; Murad Molla no: 130; H. Hayri-H. Abdullah Paşa, no: 180.

23 Konuyla ilgili tartışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Fritz Von Meier, “Satmbuler Handschriften Dreier Persischer Mystiker: ‘Ain al-Qudât al-Hamadânî, Nağm ad-Dîn al-Kubrâ, Nağm ad-Dîn ad-Daja”, *Der Islam*, Berlin, 1937, s. 10–15; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 140–142; Mehmet Okuyan, *Necmuddîn Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 90–111; a.mlf., “Necmuddîn Dâye ve Tasavvufî Tefsiri” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 1996, sayı: 8, s. 113–118; Hamid Algar, “Bahru'l-hakâik ve'l-maânî”, *DİA*, c. IV, s. 515.

24 Dâye, *Bahru'l-hakâik* (Simnânî'nin Tekmilesiyle birlikte), Hâlet Efendi, no: 18, vr. 564ab; Cârullah Efendi, no: 233 vr. 1a; Ateş, *age*, s. 151; Okuyan, *age*, s. 104; Süleyman Mollaibrâhimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü*, İstanbul 2007, s. 218.

25 Dâye, *age*, vr. 9b-10a; Mollaibrâhimoğlu, *age*, s. 211.

26 Dâye'nin bu eseri üzerine bir doktora çalışması yapan Mehmet Okuyan, müellifin çoğu işârî yorumuna katılmadığını fakat yine de şeyhin rivâyet tefsirine hâkimiyetinin gerçekten övgüye değer olduğunu zikretmektedir. Okuyan, *Necmuddîn Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 69.

Bu eserdeki tefsir usûlü şöyledir: Dâye öncelikle tefsir edilecek âyetleri yazmış ardından âyetlerdeki kelime bilgisi ve gramer incelikleri üzerinde durarak gerektiğinde söylediklerini şiirlerden delil getirerek desteklemiştir. Tefsirinde âyetlerin nüzûl sebebi ve nüzûl yerleri hakkında bilgi vermiş, başka âyet ve hadislerle meseleyi genişletmiş, önceki kaynaklardan nakiller yapmış, zaman zaman hadislerin ve râvilerin sıhhat durumlarıyla ilgili fikir beyân etmiştir. Tefsirinin; kıraat, i'râb, tefsir, te'vîl, ma'ânî, fezâil, fikhî hüküm, kıssa, işâret, âyet, kelime ve harf sayıları, sebab-i nüzûl, lügavî izahlar, müşkil lafızların izahı gibi onlarca ayrı konu üzerine binâ edildiği ifade edilmektedir.²⁷Bütün bu zâhire âit bilgilerden sonra işârî mânâları dile getirmiş, tefsirini yaptığı bütün âyetlerde zâhir mânânın yanında bâtn bir mânânın da bulunduğunu söyleyerek bu ikisinin birbirleriyle çelişmediğini göstermeye gayret etmiştir. Müellif işârî tefsirinde öncekilerin sözlerini naklettikten sonra kendi kalbine doğan ilhamları ve kendi müşâhedelerini kaleme almıştır. Ona göre bu tefsir, dünyevî ve uhrevî bilgilerin hepsinin kayıtlı olduğu, Kur'ân'ın ratb ve yâbisinin (yaş ve kurusu) tamamen açıklandığı bir eserdir.

Eser sade bir dil ve basit bir anlatım tarzıyla yazılmıştır. Dâye'nin işârî yorumları da felsefî muhtevâdan uzak, kolay anlaşılır mahiyettedir. Genellikle Kur'ân'ın âfâktaki (dış âlem) hakikatlerini enfüs (iç âlem) hakikatleri; nefis, kalb, ruh, sır, hafî gibi bâtnî kuvvetlerle açıklamış, hakikati idrak etme noktasında insanların farklı mertebelerde bulunduğundan hareketle tefsirinde farklı mertebelerde bulunan insanlara hitap etmeye çalışmış, bu nedenle avâmın da ehas-sü'l-havâsın da âzamî derecede istifâde edebileceği bir eser meydana getirmeye çalışmıştır.²⁸

3. Tefsirdeki İbâdetlere Dâir Bazı İşârî Yorumlar

Istılâhta daha çok dinin zâhir hükümleri, hukuk kâideleri, beden ve dünya ile ilgili dînî husus ve kurallar olarak târif edilen şerîat kavramı, tasavvufta zâhir ve bâtn ayırımına gidilerek tanımlanmıştır. Buna göre; "dinin beden ve dünyayla ilgili zâhirî ve şer'î hükümlerine şerîat veya fıkıh, kalb (ruh) ve âhiretle ilgili bâtnî ve sırrî hükümlerine ise hakikat veya tasavvuf" adı verilir.²⁹ Şerîatın

27 Mollaibrâhimoğlu, *age*, s. 212; Okuyan, *age*, s. 130;

28 Ateş, *age*, s. 150.

29 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 2005, s. 332.

bu iki vecheli tanımını Necmeddîn Dâye'de de bulmak mümkündür. Ona göre şerîat, içinde İslâm'ın zâhirî ibâdet ve muâmelâtla ilgili hükümleri yanında, bâtinî amel ve şartlar ile elde edilen tarîkat ve hakîkati de barındırır.³⁰

Tasavvufî tefsirin ortaya çıkmasına sebep olan âmillerden birisi de sadece zâhirî tefsir ile ruhların tatmin olamamasıydı. Benzer bir durum fıkıh ilmi için de geçerlidir. Çünkü İslâmî ilimlerin tedvîn edildiği dönemde ortaya çıkan fıkıh ilmi, kendisine şerîatın hükümlerini incelemeyi, amelî meseleleri çözüme kavuşturmayı konu edinmiş ve ilk dönemlerde büyük bir alakaya mazhar olarak bir zaman sonra dinin amacı şeklinde görülmeye başlanmıştı. Fakat zamanla bu ilmin insanlardaki kalbî tatmini sağlayamadığı görülmüş, dinin zâhirî mânâlarıyla birlikte tabîi olarak bâtinî mânâlarla ilgili arayışlar ortaya çıkmıştı. Bu da aslında, "fıkıh ilminin yanında tasavvuf ilminin doğuşu", başka bir ifâdeyle "zâhirî şerîatın yanında bâtinî şerîatın doğuşu" anlamına gelmekteydi.³¹

Mutasavvıflara göre gerçek fakihler, hakîkat ilmiyle meşgul olan ve kalbî amellerin ilmiyle uğraşan hakîkat erbâbı olan sûfilerdir. Fakat bu, sûfilerin şerîatın zâhirî muâmelâtından muâf oldukları anlamına gelmemektedir. Aksine bütün sûfiler şerîatın ve dinin zâhirî şartlarını yerine getirmenin zarûreti üzerinde ittifak etmişler, ibadetler hususunda titizlik göstermişlerdi. Onların amacı şerîatı sadece zâhire göre değil, bâtinî mânâlarla birlikte ifâde etmek, ibâdetler hususunda titizlik gösterirken, dinin rûhuna da nüfûz edebilmektir.

Necmeddîn Dâye şerîatı zâhirî ve bâtinî şerîat olmak üzere ikiye ayırır. Zâhirî şerîat bedenle ilgili olup İslâm'ın beş şartının yerine getirilmesiyle ikâme edilirken, bâtinî veya sırrî şerîatı kalb, ruh ve sırla beraber değerlendirmek gerekir. Şerîatın zâhirî yönü insanın bedenî organlar ve zâhirî hisleri, tarîkat ise daha çok bâtinî his ve kuvveleriyle ilgilidir. Bâtinî veya sırrî şerîat da ancak tarîkatın şart ve edeblerini yerine getirmekle elde edilebilen hakîkat vasıtasıyla yerine getirilebilir.³²

Necmeddîn Dâye eserlerinde şerîatın zâhirî ibadetlerini yer yer hakîkatle yani bâtinî ve sırrî şerîatle açıklama yoluna gitmiştir. Müellifin aşağıda bazı örneklerini vereceğimiz namaz, oruç, zekât ve sadaka, hac gibi ibadetlere dair

30 Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, s. 162.

31 Ebu'l-A'la Affî, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, çev.: Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul 1996, s. 99.

32 Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, s. 162.

yorumları mutasavvıfların ibadetlerden aslında ne anladıklarını ortaya koymasından önemlidir.

3.1. Namaz

Dâye, tefsirinde şerâtin esasları içinde en çok namaz üzerinde durur. Çünkü namaz gerek şekliyle gerekse mânâsıyla mülk ve melekût âleminin bütün vasıflarını kendisinde bulunduran bir ibâdetdir. Namazda, insanın bu mülk âlemine ait olmadığı ve kendi öz vatanına geri döneceği ile ilgili önemli işâretler bulunmaktadır.

Namaz şekil ve münâcât olmak üzere iki kısma ayrılır. Namazın ikâmesi diye adlandırılan şekil tarafını kıyam, rükû, sücûd, tekbir ve teşehhüd oluşturur. Yâni namazı ikâme etmek; namazın vaktine riâyet edip, kıyam, rükû, sücûd, kuûd gibi zâhirî ve bâtinî şartlarını tam olarak yerine getirmek demektir. Ancak namazın bir de idâmesi vardır ki bu murâkabeye sarılmak, Rabbin namaz için tevdi ettiği lütuf esintilerini talep için cem'i himmet ve teksîf içinde Hakk'a yönelmekle yerine getirilebilir.³³

Namazın sûrî ve sırrî şeklinden bahsedilirse zâhirî ve sûrî şekli, organların kulluğunu gerçekleştirilmesi başka bir deyişle Allah'ın namaz kılanın bedenini kulluktan başka bir şeyde kullanmaktan alıkoymasıdır. Namazın sırrı ise yöneliş ve talebdir.³⁴

Necmeddîn Dâye'ye göre namazın şartları, rükünleri, sünnetleri ve âdâbında Hakk'a yönelişin hakîkatine işâret eden sırlar bulunmaktadır. Buna göre:

“Abdest” insanı namaza hazırlayan tahâretle birlikte, nefsin günah kirlilerinden, kalbin şeytânî ve hayvânî sıfatlarla dünya sevgisinin kir ve karanlığından temizlenmesine işâret eder. “İstikbâl-i kible” de yakınlık ve münâcât tale-

33 *Bahru'l-hakâik* veya *Te'vilât-ı Necmiyye* İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* adlı tasavvufî tefsirinin ana kaynaklarından. Bu eserdeki işârî yorumların çok önemli kısmı Dâye'nin tefsirinden alınmıştır. Biz de ibadetlerin işârî tarafını ele alırken kolaylık sağlaması açısından yer yer *Rûhu'l-beyân*'ın yetkin bir heyet tarafından Türkçeye kazandırılan tercümesinden faydalandık. Buna ilaveten eserin yazma nüshalarındaki yerlerini de dipnotlarda vermeyi ihmal etmedik. Bk. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, çev.: Heyet, I-XIV, İstanbul: 2005–2010, c. I, s. 155; Dâye, *Bahru'l-hakâik*, vr. 64ab.

34 Dâye, *Bahru'l-hakâik*, Hasan Hüsnü Paşa, no: 37, vr. 64b; *Mirsâdü'l-ibâd*, s. 167–168; Bursevî, *age*, c. I, s. 156.

biyle Rubûbiyet makâmına yöneliş vardır. Bu, Hakk'ı talep etmenin dışındaki her türlü yöneliştten yüz çevirmeye işârettir. "Ellerin kaldırılması" himmet elinin dünya ve âhiretten el çekmesine işâret eder. Tekbir getirmek Hakk'ı yüceltmektir. O'nu kulun kalbinde talep, sevgi, azâmet ve izzet olarak her şeyden daha büyük görmektir. Niyetin tekbîre bitişik olması Hakk'ı talep hususunda niyetteki samimiyetinin, Allah'ı tekbîre ve O'nu tâzime bitişik olması gerektiğine işârettir. Aslında Allah'tan, ondan başka bir şey istememek gerekir. O'ndan başkasına tâlib olarak tekbir alan kimse, Allah'ı değil gözünde matlûbu olan şeyi tâzim etmiş olur. Nasıl ki zâhiren tekbir almayanın namazı câiz değilse, aynı şekilde gönlüyle başkalarına yönelenin namazı da hakikat îtibârıyla câiz olmaz.³⁵

"Elleri bağlamak ve sağ elin sol el üzerinde göbeğin üstüne konması", kul ve kölenin sâhibinin huzûrunda kulluğunu ifâdesine ve kalbi mâsivâ sevgisinden korumaya işârettir. Namazda Fâtiha okumanın vâcib oluşu ve Fâtiha'sız namazın câiz olmayışı, kişinin gerçek kulluk arayışına işârettir. Çünkü Fâtiha'da âlemlerin Rabb'ına hamd, şükür, hidâyet talebi ve rubûbiyeti îtirâf için cem'i himmet vardır.³⁶

Dâye'ye göre; "kıyâm, rükû ve sücûd" kulun ruhlar âlemine ve daha önce geldiği gayb merkezindeki yerine dönüşüne işârettir. İnsanın yaşadığı bu âlemle ilgisi önce nebâtî, sonra hayvânî, sonra da insânî unsurlarla olur. Kıyâm insânî unsurlara, rükû hayvânî unsurlara, secde ise nebâtî unsurlara işâret eder. Bu nedenle Allah Kur'ân'da: "*Necm (yıldızlar) ve ağaçlar (bitkiler) secde etmektedir.*" (Rahmân, 55/6) buyurmaktadır.³⁷

Namazda secdeden sonraki teşehhüd, enâniyet (benlik) perdesinden kurtuluş ve Rabbânî cezvelerle Hakk'ın cemâlini müşâhedeye, vuslata işârettir. "*et-Tahîyyat*" ile kul, kavuşma özlemi ve senâ armağanı ile meliklerin huzûruna çıkan kulların sûretlerini murâkabe eder. Sağa sola selam vermekle iki dünyayı; sağ tarafta cennet nimetlerine çağırın dâvetçiyi, sol tarafta da şehvet ve lezzet çağırın dâvetçiyi selamlamaya işârettir. O durumda kul münâcat ve duâlara icâbet makamındadır. Hakk'ın ikrâm denizine müstağraktır. Hakk'tan gelen cezbe bağıyla mukayyettir. Zâhir ehli selâmla namazdan çıkmış olur. Hakikat

35 Dâye, *Bahru'l-hakâik*, vr. 64b, *Mirsâdü'l-ibâd*, s. 168; Bursevî, *age*, c. I, s. 156.

36 Dâye, *Bahru'l-hakâik*, vr. 64b-65a; Bursevî, *age*, c. I, s. 156.

37 Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, s. 167; *Bahru'l-hakâik*, Hasan Hüsnü Paşa, no: 37, vr. 65a.

ehli ise ikâme-i salâttan çıkar, idâme-i salâta girer.³⁸

Necmeddîn Dâye yine namazdaki “teşehhüd” ile o âlemde Hazret-i İzzetin civârında bulunmaya, Hakk’ın cemâlini müşâhedeye ve vuslata işâret etmektedir. Buna göre; “secde” ile bu âleme nebâtlık makâmından geçerek geldiğimizi ve bütün nebâtâtın secde halinde bulunduğuna, “rükû” ile nebâtlık makâmından hayvanlık mertebesine yükselmeye işâret edilmektedir. Çünkü hayvanlar ayaklarını büküp rükû şeklinde dururlar. “Kıyâm”ın insana verdiği haber onun hayvâniyet mertebesinden insâniyet mertebesine yükseldiğidir. Bütün insanların ayakta durması buna işarettir.³⁹

Dâye, namaz hareketlerindeki sırların insan nefsinde bulunan kötü huyları giderdiğini, onu unsurların bağlarından kurtararak Hakk’a ulaştırdığını ifâde eder. O’na göre; kıyâm, insanî vasıfların perdelerinden en büyüğü olan ve kendisinde ateş özelliği bulunan kibirden kurtulmaya işâret eder. Rükû, hayvânî vasıfların en büyüğü olan ve kendisinde havanın özelliği bulunan şehvet perdesinden kurtulmaktır. Secde, özelliği su olan nebâtî huyların perdelerinden kurtulmaya vesile olur. Teşehhüd ise toprak özelliği sebebiyle kendisinde donukluğun bulunduğu cansız varlıklardaki perdelerden kurtulmayı sağlar. Böylece kişi, bütün insanî sıfatların kendisinden neşet ettiği bu dört sıfatın perde ve derekelerinden kurtularak âlemlerin Rabbi’nin civârına ve kurbiyetine yükselmiş olur, böylece şühûd gerçekleşir ve huzur makâmına varılır.⁴⁰

3.2. Oruç

Oruç tutmak cismâniyetten kurtularak melekût âlemine varmak için önemli bir ibâdet, Allah’a kavuşma ve müşâhede için büyük bir fırsattır. Oruç aynı zamanda: “Oruç benim içindir, onun karşılığını ben veririm”⁴¹ hitabıyla Allah’ın kendine izâfe ettiği, başka hiç kimsenin bilemediği bir sır, içine riyâ karışmayan bir ibâdetdir.⁴²

38 Bursevî, *age*, c. I, s. 162–163.

39 Dâye, *Mirsâdü’l-ibâd*, s. 167; *Bahru’l-hakâik*, Hâlet Efendi, no: 18, vr. 153 ab; Bursevî, *age*, c. I, s. 157–158.

40 Dâye, *Mirsâdü’l-ibâd*, s. 168; *Bahru’l-hakâik*, Hâlet Efendi, no: 18, vr. 153b; Bursevî, *age*, c. IV, s. 481–482.

41 *Buhârî*, Savm, 2; *Müslim*, Sıyâm, 160–162; *Tirmîzî*, Sıyâm, 54; *Nesâî*, Sıyâm, 41–42; *İbn Mâce*, Sıyâm, 1; *Muvattâ*, Sıyâm, 68; *Müsned*, I, 446, II, 232, III, 540.

42 Dâye, *Mirsâdü’l-ibâd*, s. 169.

"Ey îmân edenler! Oruç size farz kılındı." (Bakara, 2/ 183) âyetinde oruca dair önemli işâret ve sırlar bulunur. Orucun zâhirî tarafıyla birlikte bir de bâtını vardır. Herkes tarafından bilinen zâhir orucun bâtını vechesini kalb, ruh ve sırrın orucu oluşturur. Dâye, "kalbin orucunu aklî temâyüllerden, rûhun orucunu rûhânî mülâhazalardan, sırrın orucunu ise Allah'tan başka şeyleri müşâhede etmekten" uzak durmak olarak açıklar. Bu sebeple sadece orucu bozacak şeylerden uzak duran kimse için orucun nihâyeti, akşam iftar vakti iken, kendisini ağyardan sakınan kimsenin orucunun nihâyeti Hakk'ı müşâhede etmektir. Bu konuda Hz. Muhammed(s)'in: "*Hilâli görünce oruç tutun ve yine hilâli görünce oruca son verin*"⁴³ hadisini yorumlayan Dâye'ye göre, hakikat erbâbınca hadisteki "hu" zamîri Hakk'a âittir. Buna göre hadisi: "*Allah'ı görmek için oruç tutun ve O'nu görünce iftar edin*" şeklinde anlamak da mümkündür. Böylece kulun, Hakk'ı görmek için zâhiren ve bâtinen oruç tutması ve Hakk'ı görünce de iftar etmesi gerekir.⁴⁴

İnsanda bulunan zâhir-bâtın her bir uzvun kendine göre orucu vardır. Meselâ "yalandan, gıybette ve kötü sözden uzak durmak dilin orucu, haram ve şüpheli şeylere bakmaktan ve bakarken gaflet içinde olmaktan sakınmak gözün orucu, yasaklanmış ve boş şeyleri dinlemeyi terk etmek kulağın orucudur. Nefsin orucu temennî, hırs ve şehvetlerden vazgeçmek, kalbin orucu dünya ve onun zînetlerine olan sevgiyi içinden atmak, rûhun orucu âhiret nûmetlerine ve lezzetlerine karşı olan bağlılığını koparmak, sırrın orucu ise Allah'tan başka varlık tanıyıp görmeye vedâ etmektir."⁴⁵

"Sizden öncekilere yazıldığı gibi" (Bakara, 2/ 183) âyetinde şöyle bir işâret vardır: "İnsan vücûdunun nefsânî ve rûhânî parçaları, birleştirilip terkip haline getirilmeden önce, bütün arzu ve meyillere karşı oruçlu idiler. Fakat ruh bedenle birleşince, beden parçaları, rûhun kuvvetiyle bir kısım hayvânî ve rûhânî hazlar duymaya başladılar. Buna karşılık duyu organları vasıtasıyla bazı rûhânî ve hayvânî arzuları tatmine yöneldi. Bu sebeple daha önce cismânî ve rûhânî cüzler üzerine farz kılınan oruç, daha sonra terkipler üzerine farz kılındı. Umulur ki böylece, bu terkiplerin arzu ve siteklerinden sakınır, güç ve kabiliyetiniz olduğu halde bunları işlemekten uzak durur ve neticede onların, Allah'ın cen-

43 *Buhârî*, Savm, 2; *Müslim*, Sıyâm, 18.

44 Dâye, *Bahru'l-hakâik*, Hasan Hüsnü Paşa, no: 37, vr. 222a; Bursevî, *age*, c. II, s. 191-192.

45 Dâye, *Bahru'l-hakâik*, vr. 222a; Bursevî, *age*, c. II, s. 191-192.

netlik kullarını suladığı tertemiz içeceklerle iftar etmelerini sağlarsınız.”⁴⁶ Ayette geçen “*sayılı birkaç gün*” ifadesinde de oruç tutulması gereken günlerin sınırlandırılması ve birkaç güne indirilmesinde şuna işaret edilmiştir: “Sizin sayılı günlerde tutacağınız orucun zahmet ve meşakkati fazla uzun sürmeyecek, son bulacaktır. Fakat tuttuğunuz orucun sevap ve faydalarının bir sonu yoktur. Siz, diğer sayısız günlerde bu faydalardan istifade edeceksiniz. O halde oruç emrini duymak sizi korkutmasın.”⁴⁷

Sonuç olarak oruç, insanın hayvânî sıfatların perdelerinden kurtulması için önemli bir vesiledir. Yemek hayvanların, açlık meleklerin ve yemekten münezzehe olması hasebiyle Allah Teâlâ'nın özelliğidir. Oruçla insan hayvanî sıfatları terk ederek Hak Teâlâ'nın ahlâkı ve sıfatıyla bezenir. Allah orucu kendisine has kılmakla, hakîkatte gıdâdan sadece hazretinin münezzehe olduğunu bildirmiş, geri kalan bütün varlıkların gıdâya muhtaç olduğunu ifâde etmiştir. Her ne kadar melekler yemek yemezlerse de onların gıdâsı da tesbih ve takdisdir. Bu nedenle her ibâdetin karşılığında cennet vâdedilmişken, orucun karşılığı Allah ve O'nun ahlâkıyla bezenip, onun sıfatıyla vasıflanmak olmuştur.⁴⁸

3.3. Hac

Dâye için hac ibâdeti Mekke ve çevresini ziyâret etmek için yapılan bir yolculuk olmaktan çok, Hazret-i İzzette yâni Allah'ın huzûruna varmak ve ona mürâcaat etmektir.⁴⁹ “*İnsanlar arasında Haccı ilân et!*” (Hac, 22/27) âyeti haccın Hakk'a

46 Bursevî, *age*, c. II, s. 192.

47 Bursevî, *age*, c. II, s. 193.

48 Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, s. 169.

49 Dâye'nin haccın hakîkati ile ilgili şu ifâdeleri de oldukça güzel ve etkileyicidir: “Ey insâniyet şehrinde karar tutmuş kimse! Ey hayvânî tabiat sarayında mukim olmuş bîçâre! Ey bizim visâlimiz Kâbe'sinden mahrûm kalmış! Daha ne zamana kadar bu hayvâniyet menziline makâm tutacak ve o yerilmiş şeytan sıfatları ve hayvan bağlarıyla mahpus kalacaksın? Daha ne zamana kadar düşmanlarınıza el vereceksiniz? Dünyanın muzahrefâtına olan bağlılığınız dolayısıyla şeytanı gururlandıracaksınız. Mertçe ayağa kalk, bütün bu el ve ayak bağlarını çöz ve kurtul! Eşin, çocukların, kendin ve hânûmânına vedâ et! Doğru bir teveccüh ile: “*Yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim.*” yoluna ayak koy, tertemiz bir niyetle: “*Ben Rabbime gidiyorum O bana doğru yolu gösterecek.*” hakîkatine gel. Tabiatına hoş gelen menzil ve merhâlelerden ayağını uzaklaştır. Nefs-i emmârenin damarını kes! Gönül harem bölgesine ulaştığında inâbet suyuyla gusül yap! Beşeriyet elbiselerinden soyun ve kulluk ihrâmını bağla. Aşıkâne “*lebbeyk*” de! Mârifet Arafat'ına var ve İnâyet cebel-i Rahme'sine çık. Ayağını haramda bizim kurbumuz harfimine koy, ondan sonra meş'aril-haramda kulluk şiarını yerine

ulaşma konusundaki müjdelerinden biridir. Buna göre “âvâmın haccı Kâbe’ye yönelmek, onu ziyaret etmekten ibaretken, havâssın haccında “*Ben Rabbime gidiyorum O bana doğru yolu gösterecek.*” diyen Allah dostu İbrâhim(s)’in haccı gibi Kâbe’nin Rabbına yönelmek ve O’nu müşâhede etmek esastır.”⁵⁰

“*İnsanlar arasında Haccı îlân et!*”: yani nefis ve sıfatları, beden ve organları gibi unutanlar arasında, kalbin sıfatları ile vasıflanmaları ve makamlarına girmeleri için onu ziyaret etmelerini seslen, ilan et “*ki, gerek yaya olarak*” bunlar nefis ve sıfatlarıdır. “*gerekse nice uzak yoldan gelen*” buradaki “*feccin amîkl/uzak yol*”; dünyanın en aşağısıdır. Çünkü beden dünyadandır. Âzâlarla birlikte çoğunlukla dünya menfaatlerini elde etmede kullanılır. Onun kalbin maslahatları için kullanılması, uzak yoldan gelmesi/getirilmesi. “*Yorgun argın develer üzerinde*”; bunlar beden ve âzâlarıdır. Yani bunlar şer’î ve bedenî amellerle kalbe yönelirler. Onlar binitli gibidirler. Çünkü bedenî ameller, gönüldeki niyetlerden ve âzâların hareketlerinden oluşur. Nefsin amelleri ise tekildir. Çünkü onlar sadece kalbin niyetleridir. “*Kendilerine âid birtakım yararları yakînen görmele-*”; yâni gelip hazır olmaları ve kalbde saklı bulunan faydalardan istifade etmeleri için demektir.

“*Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah’ın isimlerini anmaları (kurban kesmeleri için) sana (Kâbe) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yiyeğin, hem de yoksula, fakîre yedirin*” (Hac, 22/27-28) âyeti şuna işâret etmektedir: Bu lütuf ve makamlardan faydalanın, onların faydaları ile muhtaç olan tâlibi; hizmet, hidâyet ve irşâd ile Allah’a yöneleni yedin. “*Sonra*” tâlibler “*kirlerini gidersinler*”; bu irâde ve sadâkatle talebin şartlarından onlara vacib olan şeylerdendir. “*Adaklarını*” Allah’a teveccüh, talep ve irâdede sadâkat hususunda O’na verdikleri ahitleri “*yerine getirsinler ve o Eski Ev’i (Kâbe’yi) tavaf etsinler.*” Kalb ve sırlarını Allah’ın etrafında dolaştırınsınlar. Mâsivânın etrafında dolaştırmasınlar. Allah “*el-Atîk*” ile “*el-Kadîm*”i murâd

getir. O makâmda arzular Minâ’ sına gel ve behîmî sıfâtlı nefsi kurban et. Ondan sonra yüzünü bizim visâlimiz Kâbe’ sine çevir! Yetiştiginde tavâf et, kendini görüp tavaf etme, sonra o “*Hacerü'l-Esved*” ki senin gönlündür ve Yemînullahtır onda ahdimizi tâzele. Oradan hullet ve rûhâniyet makâmı olan Makâm-ı İbrâhim’e gel, orada iki rekât tahiyatü'l-makâm namazı kıl, yani kulluğu cennet ve cehennemden dolayı değil, sermest olmuş âşıklar gibi aşkdan dolayı yap. Sonra visâlimiz Kâbe’ sinin kapısına gel, kendini kapımızda asılmış halka gibi gör, kendinden geçmiş perde korkusu olmaksızın emn ü visâlimize erişerek “*oraya giren emniyette olur.*” sırrını oku! Dâye, *age*, s. 170–171.

50 Dâye, *Bahru'l-hakâik*, Hasan Hüsnü Paşa, no: 37, vr. 251b; Bursevî, *age*, c. II, s. 248.

etmiştir ki o Allah'ın sıfatlarındandır.⁵¹

Necmeddîn Dâye Kâbe, hac ibâdeti, haccın bütün erkân ve menâsikinde, Allah'a giden yol olarak ifâde edilen seyr u sülûkün şart, edeb ve erkânına dâir işâretler bulunduğunu söyler. Buna göre haccın rükünlerinden biri ihrâmdır. "İhrâm, şekilden, zevâhirden çıkmak; alışagelmîşi terk etmek; dünyadan ve dünyalık her şeyden kendini tecrid etmek, kötü huylardan arınmaktır. Bütün bunlar, ubûdiyet ihrâmını giymenin Allah'a yönelişin sağlamlığı ile kâim olduğuna işârettir.

Haccın bir diğer rüknü, arefe günü vakfe yapmaktır. Vakfe, mârifet Arafât'ında durmaya, Cebel-i Rahme'nin eteğinde durmak da ilticâda sadâkata ve ahde vefâya işârettir. Rükünlerden biri de tavaftır. Tavâf ise, rubûbiyet Kâbe'si etrafında yedi defa dönerek yedi beşerî zaâftan kurtulmaya işârettir.

Bir diğer rükün olan sa'y; sıfatların Safâ'sı ile zâtın Merve'si arasında yürümeye işârettir. Haccın rükünlerinden bir diğeri olan tıraşta, ubûdiyet izlerinin ilâhî nur usturasıyla tıraş edilmesine işâret vardır."⁵²

Dâye haccın rükünlerinde, diğer ibâdetlerde bulunmayan talep ve maksatların olduğunu söyler. Müellif hac ibâdetinde gâyenin sadece Allah olması sebebiyle, maksadı kurtuluşa ermek, yüksek dereceler kazanmak, Allah'a yaklaşmak, çeşitli makâm ve kerâmetler olan öteki ibâdetlerden daha üstün olduğu görüşündedir.⁵³

3.5. Zekât

Dâye, oruç hakkındaki ifâdelerinin benzerlerini zekât ibâdeti için de kullanır. Ona göre zekât, nefsi hayvanî sıfatlardan tezkiye ederek temizlemek ve Hakk'ın sıfatıyla vasıflanmak anlama gelir. Çünkü biriktirip başkasına vermek hayvanlık özelliğidir. Eğer insan da bu şekilde toplamakla kalıp elindeki-leri dağıtmayacak ve paylaşmayacak olursa hayvanî bir sıfat taşımış olur. Behîmî ve hayvanî sıfatlardan temizlenmenin yolu biriktirdiğini dağıtarak paylaşmaktan geçer. Allah bu sebeple: "Onların mallarından sadaka al, bununla (onları) günahlardan temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin." (Tevbe, 9/103) buyurmuştur. Hak Teâlâ'nın sıfatıyla sıfatlanan insanın dağıtması gereklidir, çünkü O'nun

51 Bursevî, *age*, c. XIII, s. 71-72.

52 Dâye, *Bahru'l-hakâik*, Hâlet Efendi, no: 18, vr. 105b-106a; Bursevî, *age*, c. III, s. 215-216.

53 Dâye, *Bahru'l-hakâik*, vr. 105b-106a; Bursevî, *age*, c. III, s. 216.

sıfâtı sadece bağış ve atâdır.⁵⁴

5. Sonuç

Mutasavvıflar İslam ilimlerine zahirî his ve akıldan başka kalp, rûh, sır, hafî gibi bâtinî kuvveleri kullanarak yaklaşma yoluna gitmişlerdir. Bu da diğer ilimlerde ve özellikle âyet ve hadislerin işârî olarak yorumlanmasında kendisini göstermiştir. Önemli bir Kübrevî şeyhi olan Necmeddîn Dâye de *Bahru'l-hakâik* adlı tefsirinde Kur'ân âyetlerine zâhir yanında bâtin olarak yaklaşarak ayrı bir derinlik kazandırmıştır. Dâye, şerîatın şartlarını yerine getirmek için yapılan ibâdetlerde zâhirî hikmetler yanında pek çok remiz ve işâretler bulunduğunu ifade etmiştir. Bu işâret ve remizlerin tamâmını şerh edebilmek imkânsızdır. Müellife göre, seyr u sülûkün tamamlanarak Allah'a ulaşmanın ancak şerîatın zâhirî ve bâtinî şartlarını yerine getirmekle, emir ve nehiylere uymak ve Rabbinne ibâdet etmekle mümkün olabilir.

Kaynakça

- Afîfî, Ebu'l-A'lâ, *Tasavvuf İslâm'da Mânevî Hayat*, çev.: Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul 1996.
- Algar, Hamid, "Bahru'l-hakâik ve'l-ma'ânî", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991.
- Anonim, *Menâkıb-ı Evhâdüddîn Hâmid b. Ebi'l-Fahr Kirmânî*, tahk. Bedüzzamân Füzûzanfer, Tahran 1969.
- Aştîyânî, Abbas İkbâl, *Târih-i Mufasssal-ı İnan*, Tahran 1351.
- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul 1998.
- Bahar, Muhammed Takî, *Sebk-i Şinâsî yâ Târih-i Tatavvur-i Nesr-i Fârisî*, Tahran 1337.
- Bayram, Mikâil, *Şeyh Evhadüddîn Hâmid el-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, Konya 2005.
- Browne, Edward Granwille, *A Literary History of Persia: from Firdawsi to Sa'di*, I-IV, Cambridge 1956.
- Bursevî, İsmâil Hakkı, *Rûhu'l-beyân*, çev.: Heyet, I-XIV, İstanbul 2005-2010.
- Câmî, Abdurrahman Nureddîn, *Nefehâtü'l-iüns; Evliyâ Menkıbeleri*, çev.: ve şerh Lamî Çelebi, haz.: Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, İstanbul 1998.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988.
- er-Rucedî, İbn-i Bîbî Ali, *Selçuknâme =el-Evâmirü'l-alâ'îye fi'l-umûri'l-alâ'îye*, I-II, çev.: Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, c. I, İstanbul, 1941.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-müellifin*, Beyrut, 1957.
- Meier, Fritz Von, "Satmbuler Handschriften Dreier Persischer Mystiker: Ain al-Qudât al-Hamadânî, Nağm ad-Dîn al-Kubrâ, Nağm ad-Dîn ad-Daja", *Der Islam*, Berlin, 1937.
- Mollaİbrâhimoğlu, Süleyman, *Yazma Tefsir Literatürü*, İstanbul 2007.

54 Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd*, s. 169-170.

- Nefîsî, Saîd, *Târih-i Nazm u Nesr der İran ve der Zebân-ı Fârisî*, I-II, Tahran 1984.
- Nevâî, Alişir, *Mecâlisü'n-nefâis*, haz.: Ali Asgar Hikmet, Tahran 1963.
- Okuyan, Mehmet, *Necmuddîn Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul 2001.
- , "Necmuddîn Dâye ve Tasavvufî Tefsiri" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 1996.
- Dâye/Râzî, Necmeddîn, *Mirsâdü'l-ibâd mine'l-mebde' ile'l-me'âd*, tahk. M. Emin Riyâhî, Tahran 1973.
- , *Bahru'l-hakâik ve'l-ma'ânî fi tefsiri's-seb'i'l-mesânî*, Süleymâniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, no: 37, (yazma).
- , *Bahru'l-hakâik* (Simnânî'nin Tekmilesiyle birlikte), Hâlet Efendi, no: 18; Cârullah Efendi, no: 233.
- , *Mermûzât-ı Esedî*, haz.: Muhammed Rızâ Şefî'-i Kedkenî, Tahran 1974.
- , *Menârâtü's-sâirîn*, tahk. Saîd Abdulfettah, Kahire 1999.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, haz.: E. Fuâd Seyyid, F. Steiner Verlag, Wiesbaden 1991.
- Uludağ, Süleyman, "İşârî Tefsir", *DIA*, c. XXIII, İstanbul 2001.
- , *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005.
- Zehebî, M. Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kahire 1962.